

SŁOWIAŃSZCZYŻNA WSCHODNIA I POGRANICZE POLSKO- WSCHODNIOŚŁOWIAŃSKIE JAKO OBSZAR DIALOGU KULTUR

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE
Tom XLV-XLVI, zeszyt 7 – 1997-1998

HELENA SMORCZEWSKA
Białystok

TEOFANA PROKOPOWICZA METAFRAZY PSALMÓW

Biografia Teofana Prokopowicza – osoby duchownej, a jednocześnie wybitnego pisarza swoich czasów, zawiera w sobie dwa główne momenty, które bez wątpienia oddziaływały na jego sposób podejścia do tekstu Pisma św. Dlatego też nawet ogólna charakterystyka Prokopowiczowskich przekładów psalmów – a jest ona głównym celem przedsięwziętych tutaj rozważań – wymaga, jak się wydaje, uzmysłowienia tej szczególnej, utrwalonej i przekazanej przez wiekową tradycję roli, jaką „Mała Biblia” pełniła w rzeczywistości religijnej, obyczajowej, a także w świadomości literackiej epoki, w której przyszło żyć i tworzyć utalentowanemu poecie-biskupowi.

Psalterz Dawidowy, jak wiadomo, to jedna z najwcześniej przetłumaczonych i poznanych ksiąg Starego Testamentu na terenach chrześcijańskiego Wschodu. W tradycji Cerkwi prawosławnej księga ta stanowiła (i stanowi) ważki element materii liturgicznej, niezbędny składnik nabożeństwa¹.

Był też *Psalterz* ulubionym modlitewnikiem domowym, kompendium wiedzy o Bogu i o człowieku. Słowami psalmów ludzie od wieków zwracali się do Boga z prośbą, dziękczynieniem, afirmacją, gdyż – aby posłużyć się słowami ks. Jakuba Wujka – „... w Psalmach uczy nas Duch Święty co my wzajem Panu Bogu odpowiadać, co z nim abo do niego mówić, jako sie z nim obchodzić i rozmawiać, z jakim sercem ku niemu przystępować, jako go wzywać, chwalić i wysławiać, jako mu na każdy czas i za wszystko dzięki czynić mamy”².

---

¹ Całość *Psalterza* odczytywana jest w ciągu tygodnia. Zob. P. E v d o k i m o w, *Prawosławie*, przeł. ks. J. Klinger, Warszawa 1986, s. 309.

² *Psalterz Dawidów w przekładzie ks. J. Wujka z 1594 roku*, transkrypcja, słowo wstępne i komentarze ks. J. Frankowski, Warszawa 1993, s. 24.

Przez pryzmat psalmów człowiek odczytywał i pojmował sztukę sakralną. Ujęte na sposób alegoryczny komentarze, zawarte w *Psałterzu* objaśnionym, sprzyjały kontemplacji ikony³. Księga Dawidowa na stałe wrosła w egzystencję wierzącego człowieka. Ku psalmom zwracano się w różnych okolicznościach życiowych – w chorobie, w obliczu śmierci. Z pomocą *Psałterza* w jego wersji wróżebnej podejmowano złożone decyzje, dokonywano trudnych wyborów, przepowiadano przyszłość. Na *Psałterzu* także uczono się czytania i pisania.

W kręgu oddziaływania Biblii – o czym wiadomo – zrodziła się, kształtowała i rozwijała literatura narodów Wschodniej Słowiańszczyzny, toteż słowa psalmów pobrzmiwały w wielu utworach staroruskiego piśmiennictwa, aby wymienić chociażby: *Powieść lat minionych*, utwory Teodozjusza Pieczerskiego, Iłariona, Cyryla Turowskiego, Epifaniasza Mądrego i innych. Autorytet Pisma św. trwał nieprzerwanie również w literaturze wschodniosłowiańskiego baroku, a nawet uległ osobliwemu wzmocnieniu w rozwijającej się w tej dobie poezji sylabicznej⁴. „Formułując własny język artystyczny poezja – jak mówi Lidia Sazonowa – dostrajała się do Biblii jak do kamertonu. Ukierunkowując myślenie poetyckie Biblia spełniała rolę pratektu rosyjskiej poezji XVII wieku”⁵. Poeci ruscy w Wiecznej Księdze poszukiwali tematów, motywów, rozwiązań artystycznych. Wynikało to nie tylko z faktu, iż w większości należeli oni do stanu duchownego, ale wiązało się również z nowym podejściem do Biblii, które przyniosło to stulecie. Wraz z przenikającą na grunt wschodniosłowiański kulturą baroku zachodnioeuropejskiego przyszło spojrzenie na Pismo św. jako na dzieło literackie. W tej atmosferze Symeon Połocki, podążając śladami Jana Kochanowskiego, poważił się – by tak rzec – dokonać pierwszego w języku rosyjskim poetyckiego przekładu *Psałterza*.

Idące od renesansu podejście do *Psałmów Dawidowych* jako starożytnego tekstu poetyckiego⁶ zaowocowało następnie w literaturze XVIII stulecia licznymi parafrazami psalmów do tego stopnia, że stały się one obok ody i satyry

³ Zob. В. Ч е р н ы й, *Миниатюры древнерусских библейских книг в исследованиях российских ученых*, w: *Biblia a kultura Europy*, t. 4, red. M. Kamińska, E. Małek, Łódź 1992, s. 36.

⁴ Zob. Л. С а з о н о в а, *Библия в зеркале русской поэзии XVII века*, w: *Biblia a kultura Europy*, s. 184-194.

⁵ Cyt za: С а з о н о в а, dz. cyt., s. 185.

⁶ Zob. Т. Р о д г ó р с к а, *Паралелизм przemijania życia ludzkiego i nietrwałości przyrody w „Psałterzu Dawidów przekładania Jana Kochanowskiego”*, w: *Nurt religijny w literaturze polskiego Średniowiecza i Renesansu*, red. S. Nieznanowski, J. Pelc, Lublin 1994, s. 266.

jednym z wiodących gatunków literackich tej epoki⁷. W początki tego nurtu wpisują się również metafrazy psalmów Teofana Prokopowicza. W jego dorobku poetyckim do niedawna odnajdywano pojedynczy ślad wzorowania się na *Psalterzu*. Chodzi o znany utwór *Всяк себе в помощь Вышняго предавый*, stanowiący przełożenie Ps. 91 (90) *О Божей опеце*⁸. W ostatnich latach, dzięki wysiłkom badawczym Tatiany Awtuchowicz⁹, rejestr Prokopowiczowskich przekładów wzbogacił się o dwa kolejne utwory – przekłady Ps. 37 (36) i 73 (72), które zaliczane były dotychczas do spuścizny Antiocha Kantemira¹⁰. Argumenty przemawiające za autorstwem Prokopowicza, a przedstawione przez wspomnianą badaczkę okazały się na tyle przekonujące, że w ostatnio wydanej antologii osiemnastowiecznej poezji¹¹ utwory te są sygnowane nazwiskiem arcybiskupa nowogrodzkiego. W podejmowanej tedy próbie opisu przekładów psalmów, które wyszły spod pióra Teofana Prokopowicza, zastanowić się należy nie tylko nad wpływem tej dwupłaszczyznowej, zasygnalizowanej na wstępie, tradycji na ich kształt artystyczny i koncepcję ideową. Wydobyć wypada jednocześnie związek tych niedawno „odkrytych” utworów z twórczością i biografią poety, a tym samym ująć je w nowy, bo Prokopowiczowski kontekst.

W rękopisie pochodzącym z lat pięćdziesiątych XVIII stulecia, na który powołuje się Awtuchowicz, wszystkie przekłady psalmów w tytule mają słowo *metaphrasis* (np. *Metaphrasis Psalmi 72 Quam bonus Deus Israelitis mo есть Коль благ Бог Израилю*)¹². Czym jest metafraza? Dlaczego metafraza? Z analiz definicji słownikowych wynika, że metafraza jest to przekład „wiersza na

---

⁷ Zob. О. А. Чугунова, *Стихотворные переложения библейских псалмов в русской поэзии 1750-х–1770-х годов. Метод. Жанр*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Днепропетровск 1992.

⁸ Tekst ten zamieszcza w swoim opracowaniu I. P. Jeriomin (Ф. Прокопович, *Сочинения*, ред. И. П. Еремин. Москва–Ленинград 1961, с. 224–225), a także znajduje się on w wydanej w ostatnim okresie antologii poezji XVIII w. (*Русская литература – век XVIII. Лирика*, ред. В. А. Западов, Н. Д. Кочеткова, Д. С. Лихачов, А. М. Панченко, В. П. Степанов, Москва 1990, с. 26–27).

⁹ Zob. Т. Е. А в т у х о в и ч, *Об авторстве „Metaphrasis ps. 36” и „Metaphrasis ps. 72”*, в: *Русская литература XVIII века в её связях с искусством и наукой*, Ленинград 1986, с. 154–160.

¹⁰ Zob. *Сочинения, письма и избранные переводы кн. Антиоха Дмитриевича Кантемира*, т. I, С.-Петербург 1867, с. 288–296; А. К а н т е м и р. *Собрание стихотворений*, ред. З. И. Гершкович, Ленинград 1956.

¹¹ *Русская литература – век XVIII. Лирика*, с. 26, 34.

¹² Zob. А в т у х о в и ч, dz. cyt., s. 157.

prozę lub prozy na wiersz”¹³ mający na względzie „wierność znaczeniową wobec oryginału”¹⁴ i przedkładający tę wierność ponad formę artystyczną. Prokopowicz nie nazwał swoich przekładów parafrazą zapewne nie tylko dlatego, że – jak czytamy w encyklopedii literackiej¹⁵ – jest to termin używany rzadko, ale także dlatego, że czuł ciężar odpowiedzialności i miał jako człowiek Kościoła zobowiązania wobec autorytetu *sacrum*. Już pobieżny ogląd Prokopowiczowskich metafraz zdaje się potwierdzać, że znaczący tytuł nie jest deklaracją bez pokrycia. Aby dowieść tej tezy, należałoby porównać tekst przekładu z tekstem oryginału. Nie jest to jednak możliwe. Trudno dzisiaj ustalić, do jakiej konkretnie edycji *Psalterza* poeta sięgał, z jakich źródeł korzystał, a sądząc po zawartości jego biblioteki, miał do dyspozycji niezwykle bogaty warsztat¹⁶. Pomijając gruntowną analizę przekładu, dokonamy jedynie kilku zestawień tekstu Teofana Prokopowicza¹⁷ z rozwiązaniami zaproponowanymi w Biblii Tysiąclecia (BT) oraz w Biblii (B) w wersji rosyjskojęzycznej¹⁸, aby w ten sposób uchwycić stopień wierności wobec oryginału.

W metafrapie Ps. 91 (90) dążenie poety do zachowania zgodności z tekstem oryginalnym uwidacznia się już w ukształtowaniu wersowym. W większości jednemu wersetowi psalmu odpowiadają dwa wersy przekładu. Sięgnijmy po materiał egzemplifikacyjny:

1 werset BT: Kto przebywa w pieczy Najwyższego i w cieniu
Wszehmocnego mieszka

B: Живущий под кровом Всевышнего под сению Всемогущего
покоится

Prokopowicz: Всяк себе в помощ Вышняго предавый

¹³ *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1979, s. 469.

¹⁴ *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 277.

¹⁵ *Литературный энциклопедический словарь*, иред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева, Москва 1987, с. 267.

¹⁶ Teofan Prokopowicz był posiadaczem bogatej kolekcji różnych edycji *Pisma Świętego*, zob. Ф. П р о к о п о в и ч, *Філософські твори в трьох томах*, т. III, Київ 1981, с. 375.

¹⁷ Będziemy korzystać z tekstów opublikowanych w: *Русская литература – век XVIII. Лирика*. Ponieważ wszystkie cytaty utworów Teofana Prokopowicza będą pochodziły z tego samego wydania, sygnalizować będziemy w nawiasach jedynie numery stron.

¹⁸ *Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические*, в русском переводе с параллельными местами. Перепечатано с Синодального издания, Москва.

живет под кровом божией державы. (s. 26)

12 werset BT: Na rękach będą cię nosili
abyś nie uraził swej stopy o kamień.

B: На руках понесут тебя, да проткнешься о камень
ногою твоею.

Prokopowicz: На руках возьмут и на всяком пути
не дадут тебе ног твоих преткнуги (s. 27)

16 werset BT: Nasycę go długim życiem
I ukażę mu moje zbawienie

B: Долготою дней насыщу его,
и явлю ему спасение Мое.

Prokopowicz: И дам век ему долгий и пространный
и введу его в живот обещанный. (s. 27)

Dbłość poety o wierność wobec oryginału zauważyć można także w metafrapie Ps. 37 (36):

1 werset BT: Nie unosz się gniewem z powodu złościńców
ani zazdrość niesprawiedliwym

B: Не ревнуй злодеям, не завидуй делающим беззаконие

Prokopowicz: Кто любит Бога, не ревнуй лукавым,
Ниже завиди грешникам неправым. (s. 28)

10 werset BT: Jeszcze chwila, a nie będzie przestępcy:
spojrzysz na jego miejsce, a już go nie będzie.

B: Еще не много, и не станет нечестивого;
посмотришь на его место, и нет его.

Prokopowicz: И скоро, где был, грешника нечиста
Будешь искати, да не сыщешь места. (s. 29)

23 werset BT: Pan umacnia kroki człowieka i w jego drodze ma upodobanie.

B: Господом утверждаются стопы такого человека,
и Он благоволит к пути его

Prokopowicz: Стопы праведных Господь управляет
И все промыслы и пути их знает. (s. 29)

Teofan Prokopowicz zdaje się wciąż pamiętać o pierwowzorze i stara się nie tylko nie zatracić sensu, ale także nie zgubić żadnego słowa. Zmiany, jakie wprowadza w przytoczonych przykładach, wynikają raczej z konieczności podporządkowania się naturze mowy związanej, regułem systemu sylabicznego,

niż ze swobody poetyckiej. Stąd też poszukiwanie zwrotów synonimicznych, zastępowanie wyrazów pojedynczych rozbudowaną, ale pozostającą w tym samym kręgu semantycznym, frazą.

Zajmując postawę translatora, który dąży do jak najdokładniejszego oddania myśli oraz zachowania cech oryginalnego stylu, Prokopowicz pozostaje jednocześnie poetą. Widać to wyraźnie w uregulowanym, rytmicznym toku wypowiedzi oraz w zabiegach stylistycznych.

Metaphrasis Ps. 91 (90) oraz *Metaphrasis Ps. 37 (36)* napisane zostały jednastozgłoskowcem (5 + 6). W *Metaphrasis Ps. 73 (72)* poeta sięga po wiersz 14-sylabowy (10 + 4). Ponieważ formaty dłuższe wymagają zazwyczaj szczególnej dbałości w wypełnianiu materiałem językowym, gdyż w przeciwnym razie łatwo tracą spójność¹⁹, poeta obok rymów końcowych wprowadza tutaj i konsekwentnie utrzymuje rymy wewnętrzne przed średniówką. W ten sposób zakończenia wersu rymują się osobno, a średniówki osobno²⁰. Obok wysokiej frekwencji rymu gramatycznego, co nie jest w wypadku poezji czasów Prokopowicza przyganą, wyraźnie zarysowuje się tendencja do poszukiwania nowych sposobów budowania wypowiedzi wierszowanej, a mianowicie – unikanie zgodności gramatycznej rymujących się wyrazów. Na uwagę zasługuje pojawiający się z dużą częstotliwością typowy dla pióra Teofana Prokopowicza tak zwany „rym ukraiński” (rymowanie ь z и), którego obecność stała się zresztą argumentem przeciw autorstwu Kantemira²¹.

Inwencja poetycka ujawniła się w Prokopowiczowskich metafrazach, jak już wspomniano, nie tylko w ich strukturze wersyfikacyjnej, ale również w ich warstwie stylistycznej. Do chętnie stosowanych zabiegów należy uwypuklenie cech przedmiotu czy zjawiska poprzez dodanie epitetu określającego najczęściej stosunek emocjonalny wypowiedzianego, a rzadziej – epitetu służącego do ewokowania obrazu:

Ps. 91 (90):

3 werset BT: Bo On sam Cię wyzwoli z sidła myśliwego
i od zgubnego słowa

B: Он избавит тебя от сети ловца,

¹⁹ Zob. S. Furmanik, *Z zagadnień wersyfikacji polskiej*, Warszawa 1956, s. 292.

²⁰ Element ten wydobywają wydawcy antologii osiemnastowiecznej liryki rosyjskiej (*Русская литература – век XVIII. Лирика*) poprzez graficzny zapis – 10 sylab w jednym wersie i 4 w drugim, przez co uwypukla się rym wewnętrzny dając inną, niż jest w rękopisie, konfigurację rymową – a b a b.

²¹ Zob. А в т у х о в и ч, dz. cyt., s. 158.

от гибельной язвы.

Prokopowicz: О, блажен еси, в Бозе уповая
он бо от тебе отвратит вся злая,
Измет от сети ловец злонадежных
и предпочистит о словес мятежных. (s. 26)

Podobnie w innym miejscu:

Ps. 91 (90)

13 werset: BT: Będziesz stapał po węzach i źmijach,
a lwa i smoka będziesz mógł podeptać.

B: На аспида и василиска наступишь; попиратьъ
будешь льва и дракона.

Prokopowicz: Стренет иногда аспид, зверь нелепый,
или василиск, или лев свирепый,
На тех безвредно будешь ступати
и по змиевых хребтах шествовати. (s. 27)

Nierzadko poeta buduje wyrazisty obraz poetycki poprzez naddanie nowych szczegółów, wprowadzenie tropów stylistycznych. Sięgnijmy po przykład:

Ps. 37 (36)

2 werset: BT: bo znikną, tak prędko jak trawa
i zwiędną jak świeża zieleń.

B: Ибо они, как трава, скоро будут покошены,
и, как зеленеющий злак увянут.

Prokopowicz: Ибо исчезнут, яко трава вскорѣ,
Яже зелена при утренней зоре
И цвет ей красен, скрепленный росою,
Потом увянет, посечен косою. (s. 28)

Jeszcze bardziej wyraziste pod względem poetyckim rozwiązanie stosuje autor w metafrapie Ps. 73 (72). Psalm ten otwiera werset:

BT: Jak dobry jest Bóg dla prawych, dla tych, со są czystego serca!

B: Как благ Бог к Израилю, к чистым сердцем!

Teofan Prokopowicz przekazuje ową prawdę w niezwykle kunsztownej formie:

Аще из земли престанут реки
 Истекати
 И начнут моря брег свой великий
 Преступати,
 А падше небо землю покриет
 Всю звездами,
 Воздух, в огонь пришед, воссвирепеет
 Молниями -
 То ниже тогда благодать вышняго
 Многомощна
 Предаст праведна в руки грешнаг
 Беспомощна,
 Ни душ избранных всеблагой отец
 В злой печали
 Оставит, дабы, лишены, в конец
 Погибали. (s. 31)

Cały naddany fragment, który jest w istocie swobodnym, znanym z Prokopowiczowskiej *Poetyki*, przekładem elegii Owidiusza²², stanowi klarowne świadectwo barokowej wyobraźni poetyckiej. Mamy tu przykład charakterystycznego barokowego konceptu, opartego na równie popularnym motywie „świata na opak”. Poeta konstruuje wizję o isticie kosmicznym zakroju, a jej koncepcję opiera na idącym od średniowiecza, a typowym dla baroku poglądzie, że wszechświat składa się z czterech żywiołów – wody, ziemi, powietrza i ognia. Niezwykle dynamiczny obraz przenika wzrastające napięcie dramatyczne, które osiągnąwszy apogeum zmierza ku nieoczekiwanemu zniwelowaniu. Użyte peryfrazy i rzucająca się w oczy hiperbolizacja ukierunkowane są na wzmocnienie podniosłości wypowiedzi oraz uwypuklenie maksymalnego nasycenia emocjonalnego.

²² Przekład tej elegii dokonany w języku polskim zamieszcza Teofan Prokopowicz w swojej *Poetyce*. W metafrazie psalmu wykorzystuje jedynie początkowy fragment tego przekładu, który brzmi w wersji polskiej podobnie:

Wszak od morza do źródeł pódydą rzeczne tonie,
 Nawtęcz y Słońce swoje zakieruie konie.
 Zaorzą Niebo, ziemia w gwiazdy się rozswieci,
 Ogień wodę wytoczy, woda ogień wznieci,
 Wszystko pódydzie na przeciw prawnu przyrodzenia [...]
 (dalej zob. П р о к о п о в и ч, *Сочинения*, s. 245).

Oddziaływanie poetyki barokowej uwidacznia się również w wielu innych fragmentach wspomnianej metafrazy. Odwołajmy się do kolejnego przykładu, a będzie nim poetycka transpozycja 4 i 5 wersetu:

BT: Bo dla nich nie ma żadnych cierpień,
ich ciało jest zdrowe, tłuście.
Nie doznają ludzkich utrapień
ani z [innymi] ludźmi nie cierpią.

B: Ибо им нет страданий до смерти их,
и крепки силы их.
На работе человеческой нет их,
и с *прочими* людьми не подвергаются ударам.

Prokopowicz: Как с добрым счастье непостоянно
И неверно –
Сим служит всегда, яко связанно,
Весьма смирно,
Слепа фортуна ведет их, здравых
Як стоока,
В старость глубоко по путух правых
Без порока.
Егда праведным сердце снедают
Злы болезни –
Сии в радости век провождают
И дни жизни;
Чуждая печаль, беды, напасти
И кручина
Им веселия и новой сласти
Суть причина.
Уж лишних богатств дом их пространный
Не вмешает –
Счастья своего ни дух высокий
Обымает; (s. 31-32)

Budowa tego fragmentu oparta została na faworyzowanym przez poetykę barokową chwycie – antytezie. Metodą kontrastu poeta usiłuje pokazać niepojęte zamysły Boga, przewrotność losu, jaka dotyka sprawiedliwych i niewiernych. Rzeczą wartą podkreślenia jest użycie wyrażenia alegorycznego o antycznej proweniencji – „fortuna stooka”. Przypomina to o znamienym dla baroku

współwystępowaniu elementów chrześcijańskich i mitologicznych oraz szczególnej adaptacji motywów antycznych na użytek chrześcijaństwa²³.

We wszystkich metafrazach psalmów Teofana Prokopowicza odnaleźć można ślady barokowej wyobraźni. Rozbudowując tekst pierwowzoru autor zdaje się niekiedy celowo wydobywać typowo barokowe motywy (np. motyw przemijania, motyw *vanitas*), sięga po charakterystyczne metody obrazowania, wprowadza elementy barokowego naturalizmu (np. „Свиньею смотрят на люди равны, как скотины”, „ядом уст”, „Вил глухой”). Trzeba zaznaczyć, że rozbudowane obrazy nie rozkładają się równomiernie na przestrzeni każdego utworu. Ponadto jeśli w metafrapie Ps. 91 (90), jak się przypuszcza wcześniej od pozostałych, jest ich stosunkowo niewiele, to w przekładzie Ps. 73 (72) dochodzi do przekształceń znaczących, a idea wierności wobec oryginału wytrwale współzawodniczy z coraz śmielszą muzą poetycką. Podkreślić jednak wypada, że jednocześnie poeta konsekwentnie zachowuje przebieg wątku lirycznego i kolejność, a w większości również proporcje, poszczególnych członów oryginalnego psalmu.

Nadaddkom i zmianom wprowadzanym przez autora przyświeca nie tylko cel artystyczny. Nasuwa się przypuszczenie, że usiłuje on w ten sposób przybliżyć treść psalmu, ukazać go w wymiarze przystępnym ludzkiemu doświadczeniu, ludzkiej wyobraźni. Kieruje się w ten sposób potrzebami potencjalnego czytelnika, któremu jako katecheta i kaznodzieja ma przybliżyć świat Biblii²⁴. Za pośrednictwem swoich przekładów Prokopowicz stara się przekazać wytyczne dotyczące życia osobistego i zbiorowego. W świadomości „ja” autorskiego jedyną drogą do osiągnięcia wiecznego szczęścia jest bezgraniczna ufność w stosunku do Boga, nawet jeśli Jego wyroki są niezrozumiałe i stanowią zagadkę dla człowieka (*Metaphrasis Ps. 73 (72)*). Za ufność Pan odpląca człowiekowi dając mu poczucie bezpieczeństwa, chroniąc przed wszelkim zagrożeniem, zapewniając mu życie wieczne. Inną wskazówką podmiotu lirycznego metafrap Prokopowicza jest nawoływanie do postępowania zgodnie z prawem Bożym, przekonywanie do prawego życia, do roztropności i pokory. Pan Bóg nigdy nie zapomina o człowieku dobrym, cnotliwym i ten doczeka się nagrody, tak samo jak człowiek zły, wynoszący się nad innych otrzyma zasłużoną karę:

²³ Zob. J. Dębicki, *Poezja rosyjskiego baroku. Antologia*, Kraków 1984, s. 10.

²⁴ Nieprzypadkowo metafrapa *Psalmu 91(90)* funkcjonowała jako pieśń religijna. W zbiorze N. G. Kurganowa (Н. Г. Курганова, *Письмовник*, С.-Петербург 1769) utwór ten znalazł się w rozdziale: *Psalmi lub pieśni duchowne*.

Бог хранит мирных, яко отец чада, –
Егда лукавы всегдашней боязни,
Ей же трепещут, не убегут казни;
И то не диво, что Бог заступает
Праведных в скорби и им помогает,
Что его к простым щедрота излишна,
Что их спасает от обиды грешна,
Ибо всем сердцем те нань уповают (s. 30)

Ponadto podmiot autorski napomina w metafrazach o znikomości i przemijalności tego, co ziemskie, doczesne.

Wydaje się, iż Prokopowicz nieprzypadkowo wybrał do przekładu te trzy, zaliczane do nurtu mądrościowego, psalmy. Stanowią one swoisty cykl rozwijający te wątki, które poeta uznawał za istotne i pragnął przekazać swoim czytelnikom. We wszystkich występuje motyw ufności, opozycja: człowiek godny – człowiek niesprawiedliwy, opozycja: kara – nagroda oraz motywy wanitatywne.

Odwieczne i wciąż aktualne prawdy zawarte w *Psalterzu Dawida* Teofan Prokopowicz chciał przypomnieć nie tylko innym, ale także, a może przede wszystkim, pragnął je uświadomić sobie. Geneza Prokopowiczowskich przekładów wiąże się bowiem z egzystencjalnymi doświadczeniami poety-propagatora Piotrowych reform. Trudno ustalić dokładną datę powstania omawianych utworów. Przypuszcza się, że metafrazy Ps. 37 (36) oraz 73 (72) napisane zostały w drugiej połowie lat trzydziestych, już po koronacji Anny Ioannowny, której Teofan Prokopowicz wydatnie pomógł w objęciu władzy i pokonaniu opozycji arystokratycznej dążącej do ograniczenia absolutyzmu i zawładnięcia tronem²⁵. Dlatego – jak twierdzą badacze – w wielu miejscach tych przekładów udobitniana jest w postaci naddatków myśl o nietrwałości bogactw i zaszczytów zdobytych podstępem, kosztem krzywdy innych²⁶. Odnośnie do metafrazy Ps. 91 (90) można jedynie twierdzić, że powstała ona po 1725 r., to jest w okresie, gdy po śmierci Piotra Wielkiego Prokopowicz znalazł się w złożonej sytuacji życiowej i narażony był na intrygi i agresję licznych przeciwników²⁷. O tych ciężkich czasach pisał w jednym z listów do przyjaciela. „Мое положение было так стеснено, что думал, что все для меня уже кончено, что я

²⁵ Zob. В. Смирнов, *Феофан Прокопович*, Москва 1994, с. 104-111.

²⁶ Zob. *Русская литература – век XVIII. Лирика*, s. 651.

²⁷ Zob. И. А. Чистович, *Феофан Прокопович и его время*, С.-Петербург 1868, с. 223 и след.

уже находился в царстве молчания”²⁸. Problemy wyrastające z trudnych doświadczeń codzienności znalazły odbicie w wielu dopełniających tekst oryginału wtrąceniach i to nie tylko w przekładzie Ps. 91 (90), ale również w pozostałych metafrazach, które powstały już w czasach lepszych dla Prokopowicza. Napomknienia, mające wywołać określone skojarzenia i nawiązujące do przykrych przeżyć autora, rozsiane są w wielu miejscach metafraz. Wskażmy na kilka z nich:

Ps. 91 (90) Измет от сети ловец злонадежных²⁹
и предочистит от словес мятежных. (s. 26)

Ps. 37 (36) Сопротив того, клеветник лукавый
Таковой правых ненавидя славы,
Будет лживые соплетати сети,
Как бы невинных злобно умертвити; (s. 30)

Ps. 73 (72) Свиньею смотрят на люди равны
Как скотины,
И давят бедных, сильно злонаравны,
Без причины;
Страшать грозными меньших словами
Не довольны
Что ядом уст их и клеветами
Земли полны – (s. 32)

Autor czyni tutaj dyskretne aluzje do swoich wrogów, do nieustannych intryg, groźnych oskarżeń, z którymi musiał walczyć przez długie lata.

„Człowiek doświadcza Boga – jak zauważa T. Podgórska – pośród nieszczęść, cierpień i bólu, tragedii osobistej i społecznej. Mówią o tym psalmy. Są bowiem streszczeniem doświadczeń ludzkiego życia ...”³⁰. W chwili osamotnienia i zagrożenia zwraca się więc Prokopowicz ku psalmom, które w swoim głęboko ludzkim wymiarze przemawiają do każdego i w każdym czasie, ponieważ problemy w nich podejmowane i przeżycia w nich wyrażane mają charakter uniwersalny i ponadczasowy³¹. Podmiot autorski w Prokopowi-

²⁸ Cyt za: Смирнов, dz. cyt., s. 102.

²⁹ Podkreślenia moje – H.S.

³⁰ Dz. cyt., s. 292.

³¹ Zob. J. S a d z i k, *O psalmach*, w: *Księga Psalmów*, tłum. Cz. Miłosz, Paryż 1979, s. 11.

czowskich przekładach wzorem psalmisty wyraża swą głęboką ufność w stosunku do Boga, okazuje swą słabość, przyznaje się do zwątpienia, błaga o wybaczenie, woła o sprawiedliwość, pragnie odmiany losu. Ponadto – nie traci nadziei i oczekuje, że za życia ujrzy rozprawę nad wrogami. Tę myśl wydobywa autor we wszystkich metafrazach:

- Ps. 91(90) – А над врагами узриши твоими
достоиную казнь, сам сый невредимый.
- Ps. 37(36) – Дай только сроку, буди терпеливый -
Ты на сей земле так будешь счастливый,
Что твое славно еще узрит око,
Как казнит злобных гнев Божий жестоко.
(s. 30)
- Ps 73(72) – И в сей жизни
И в оном веце ошутят поздно
Злы болезни (s. 33)

Pragnienie aby Bóg ziścił swoją sprawiedliwość tutaj, na ziemi, jest charakterystyczne dla Prokopowicza. Stykamy się z tym poglądem, wyrażonym w formie bezpośredniej prośby do Boga, w *Satyrze na Daszkowa*. Zapewne i w metafrazach poeta ma na myśli arcybiskupa rostowskiego jako swego zagorzałego wroga. Dodać przy tym wypada, że Prokopowicz, gdy tylko pojawiły się sprzyjające okoliczności po koronacji Anny Ioannowny, sam wymierzał sprawiedliwość i w sposób bezkompromisowy rozprawiał się z przeciwnikami³².

Poczynione obserwacje pozwalają na kilka podsumowujących stwierdzeń. Po pierwsze – poetyckie transpozycje psalmów Prokopowicza stanowią ważne i interesujące ogniwo w rozwoju gatunku parafrazy w literaturze rosyjskiej XVIII w. Jeśli założyć, że jako pierwsza powstała metafraza Ps. 91(90), a najpóźniejszym był przekład Ps. 73(72), to można zauważyć ewolucję tego gatunku już w obrębie twórczości autora *Epinikionu*. Po drugie – wszystkie omawiane utwory łączy w swoisty cykl sposób opracowania literackiego, ujawniający zarówno cechy indywidualności twórczej autora, jak i tendencje oraz upodobania okresu, w którym tworzył. Metafrazy Prokopowicza zbliża także jednakowy wydźwięk ich płaszczyzny egzystencjonalnej. Po trzecie – wszystkie przekłady, niezależnie od ilości materiału naddanego zachowują duży stopień wierności wobec oryginału, objawiając tym samym respekt, jaki żywił autor wobec sa-

³² Zob. И. А. Чистович, dz. cyt. s. 653-695.

crum. Najogólniej można by rzec, że w metafrazach Teofana Prokopowicza zmagaly się ze sobą rzeczywistość religijna, literacka i egzystencjalna.

МЕТАФРАЗЫ ПСАЛМОВ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Резюме

В поэтическом наследии Феофана Прокоповича до недавнего времени находили единственный след подражания Псалтыри, был им перевод псалма 90. В последние годы реестр переводов Прокоповича обогатился двумя следующими произведениями – перевод псалма 36 и 72, которые до сих пор приписывались наследию Антиоха Кантемира. В настоящей статье авторка стремится дать общую характеристику этих переводов с точки зрения влияния литературной, религиозной и бытовой эпохи, в которой творил Прокопович. Анализ переводов, или как хотел автор – метафраз (в рукописи середины XVIII века все переводы имеют в названии термин „Metaphrasis”), позволяет сказать, что они образуют своеобразный цикл. Объединяющими элементами есть похожий способ поэтической обработки, который вяжется с тенденциями и вкусом барокко, а также одинаковая связь с экзистенциальным опытом поэта. Кроме того, все метафразы псалмов Прокоповича сохраняют большую степень достоверности в отношении оригинала. Это свидетельствует о том, что их автор чувствовал тяжесть ответственности и, как человек Церкви, был обязан поддерживать авторитет сакрум.